

Η δυνατότητα δέσμευσης της Αναθεωρητικής Βουλής από τις ουσιαστικές κατευθύνσεις της προτείνουσας Βουλής

Κωνσταντίνου Θ. Γιαννακόπουλου

Αν. Καθηγητή Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών

1. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 2000, σημαντικό τμήμα της θεωρίας είχε υποστηρίξει την άποψη υπέρ της δεσμευτικότητας, απέναντι στην Αναθεωρητική Βουλή, των ουσιαστικών κατευθύνσεων με τις οποίες η προηγούμενη Βουλή μπορεί να συνοδεύσει την πρόταση αναθεώρησης ορισμένων συνταγματικών διατάξεων, σύμφωνα με την παράγραφο 2 του άρθρου 110 του Συντάγματος του 1975. Μια σειρά μελετών¹ είχαν κλονίσει την πειστικότητα της παραδοσιακής αντίληψης η οποία είχε διαμορφωθεί πριν τη ψήφιση του Συντάγματος αυτού και σύμφωνα με την οποία η κατεύθυνση και το περιεχόμενο της τελικής ρύθμισης των προτεινόμενων προς αναθεώρηση διατάξεων καθορίζονται, κατά τρόπο αποκλειστικό και αδέσμευτο, από την Αναθεωρητική Βουλή, σύμφωνα με την παράγραφο 3 του ίδιου άρθρου². Συναφώς, ήταν

---

¹ Βλ. Π. Παραρά, Οι περιορισμένες εξουσίες της αναθεωρητικής Βουλής, ΤοΣ 1993, σ. 311 επ.· Κ. Μπακογιάννη, Η αναθεώρηση του Συντάγματος: αποτέλεσμα σταθερού προσανατολισμού δύο διαδοχικών βουλών; Με αφορμή την κατάθεση μιας νέας ερμηνείας, ΤοΣ 1995, σ. 3 επ.· Ε. Κοντιάδη, Δεσμεύσεις και αυτοπεριορισμός της δεύτερης αναθεωρητικής Βουλής. Οριοθέτηση και διαδικαστικές εγγυήσεις της αναθεωρητικής λειτουργίας, ΤοΣ 1999, σ. 1064 επ.· του ίδιου, Η αρχή της συναίνεσης ως θεμέλιο της αναθεωρητικής λειτουργίας, in Γ. Παπαδημητρίου (επ.), Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σ. 35 επ.· Φ. Βασιλόγιαννη – Β. Βουτσάκη, Προκαταρκτικά ζητήματα της αναθεώρησης του Συντάγματος, in Γ. Παπαδημητρίου (επ.), Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών, ό.π., σ. 3 επ.· Γ. Κατρούγκαλου, Η αναθεώρηση της αναθεώρησης. Μερικές σκέψεις για τα ουσιαστικά και διαδικαστικά όρια της αναθεωρητικής λειτουργίας, in Γ. Παπαδημητρίου (επ.), Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών, ό.π., σ. 23 επ., ιδίως σ. 32· Χ. Χατζή, Κωλύματα, ασυμβίβαστα και εκσυγχρονιστικά διλήμματα, ΝοΒ 2002, σ. 58 επ., ιδίως σ. 64 επ..

² Βλ. Ν.Ν. Σαρίπολου, Ελληνικών Συνταγματικών Δίκαιον, τ. Α', Εν Αθήναις, 1915, σ. 117· Η. Κυριακόπουλου, Η αναθεώρησης του Συντάγματος (ερμηνεία του άρθρου 108), Αρμ 1962, σ. 37 επ., ιδίως σ. 77-78· Κ. Γεωργόπουλου, Η πράξις περί αναθεώρησης κατά το άρθρ. 108 παρ. 2 του Συντάγματος (Περιεχόμενον και διαδικασία ψηφίσεως), Εφημερίδα Ελλήνων Νομικών, Τόμ. 30, 1963, σ. 209 επ.· in του ίδιου, Μελέται Συνταγματικού Δικαίου, Αθήναι, 1965, σ. 215 επ., ιδίως σ. 229· Χ. Γουργίτσα, Συνταγματικόν Δίκαιον, τ. Β', Αθήναι 1964, σ. 171· Α. Μάνεση, Αι εγγυήσεις τηρήσεως

«αμφίβολο πλέον αν η εν λόγω» αντίληψη «αποτελ[ούσε] πλέον την κρατούσα γνώμη στη θεωρία», καθόσον ο αντίλογος, «ο οποίος [φαινόταν] να κερδίζει συνεχώς έδαφος», ήταν «μάλλον πειστικότερος, τόσο από την άποψη της δημοκρατικής νομιμοποίησης του Συντάγματος όσο και από την άποψη τα συγκεκριμένης οριοθέτησης της απαιτούμενης συναίνεσης, η οποία αναδεικνύεται, ορθά, σε επίκεντρο της σχετικής επιχειρηματολογίας»³. Άλλωστε, το 2001, στο πλαίσιο της αναθεώρησης του άρθρου 57 του Συντάγματος αναφορικά με τα ασυμβίβαστα των βουλευτών, έγινε αντιληπτό, στην πράξη, ότι η υπέρβαση της κατεύθυνσης της αναθεωρητικής εντολής της προτείνουσας Βουλής δεν συνάδει με το πνεύμα του άρθρου 110 του Συντάγματος⁴.

2. Το ερμηνευτικό ζήτημα έταμε η σκέψη 6 της απόφασης 11/2003 του Ανώτατου Ειδικού Δικαστηρίου (ΑΕΔ), στην οποία κρίθηκε, κατά τρόπο ρητό, σαφή και ομόφωνο, ότι η προτείνουσα Βουλή μπορεί, υπό προϋποθέσεις, να δεσμεύσει την Αναθεωρητική Βουλή ως προς το περιεχόμενο της τελικής ρύθμισης των διατάξεων που προτάθηκαν προς αναθεώρηση. Ειδικότερα, κρίθηκε ότι η αναθεωρητική διαδικασία υπόκειται σε δικαστικό έλεγχο ο οποίος, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνει τον έλεγχο τυχόν υπέρβασης της εντολής που η προτείνουσα Βουλή έχει

του Συντάγματος II, Εκδοτικός Οίκος Αφοι Π. Σάκκουλα Θεσσαλονίκη-Αθήνα, 1965, σ. 320 επ.· του ίδιου, Η αναθεώρησης του Συντάγματος [Συμβολή εις την ερμηνείαν του άρθρου 108], Θεσσαλονίκη-Αθήνα, 1966, in του ίδιου, Συνταγματική Θεωρία και Πράξη 1954-1979, I, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 118 επ., ιδίως σ. 147· Ε. Βενιζέλου, Τα όρια της συνταγματικής αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1984, σ. 217 επ.· του ίδιου, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου. Αναθεωρημένη έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2008, σ. 85· Δ. Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Α', Θεωρητικό Θεμέλιο, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1994, σ. 232 επ.· Γ. Κασσιμάτη, Η αναθεώρηση του Συντάγματος. Σκέψεις και παρατηρήσεις, ΤοΣ 6/2000, σ. 996 επ., ιδίως σ. 999-1000· Ν. Κ. Αλιβιζάτου, Ο αβέβαιος εκσυγχρονισμός και η θολή συνταγματική αναθεώρηση, Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ, 2001, σ. 163.

³ Βλ. Γ. Σωτηρέλη, Κωλύματα εκλογιμότητας και ασυμβίβαστα βουλευτών, στο μεταίχμιο δύο συνταγματικών αναθεωρήσεων, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 174.

⁴ Βλ. τη συζήτηση στη συνεδρίαση ΡΚΕ' της Ολομέλειας της Βουλής, την Τετάρτη, 28 Φεβρουαρίου 2001 (απόγευμα). Βλ. και Ν.Κ. Αλιβιζάτου, Πατερναλισμός ή αυτοέλεγχος;, Εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ, 3-4.3.2001, σ. 11: «Στο αμιγώς συνταγματικό επίπεδο, είναι αμφίβολο αν η σκοπούμενη επέκταση των βουλευτικών ασυμβιβάστων είναι σύμφωνη με το άρθρο 110 του Συντάγματος. Πράγματι, η τελευταία δεν αποφάσισε τον εν λευκό 'επανακαθορισμό' των ασυμβιβάστων, αλλά μόνον την αναδιατύπωσή τους εν όψει των νέων οικονομικών λειτουργιών του κράτους.».

δώσει στην Αναθεωρητική Βουλή. Προκειμένου δε η εντολή αυτή να είναι δεσμευτική και η τήρησή της να είναι δικαστικώς ελέγξιμη, το ΑΕΔ διευκρίνισε ότι η ουσιαστική κατεύθυνση της αναθεώρησης μιας συνταγματικής διάταξης πρέπει να προκύπτει από ρητό λεκτικό περιορισμό ο οποίος δεν αρκεί να περιλαμβάνεται στην εισήγηση της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος προς την Ολομέλεια της Βουλής που πρότεινε την αναθεώρηση, αλλά πρέπει να περιλαμβάνεται στην τελική απόφαση της Βουλής αυτής μετά τη διενέργεια των δύο ψηφοφοριών που προβλέπονται από την παράγραφο 2 του άρθρου 110 του Συντάγματος⁵.

3. Η παραπάνω δικαστική κρίση του ΑΕΔ χαρακτηρίστηκε *«σημαντική για το συνταγματικό μας δίκαιο, γιατί είναι η πρώτη που δέχεται ευθέως ότι η διαδικασία με την οποία αναθεωρείται το Σύνταγμα δεν εμπίπτει στα interna corporis της Βουλής και ότι, ως εκ τούτου, μπορεί να ελεγχθεί δικαστικώς»*⁶. Στο ίδιο πνεύμα, η θεωρία επικαλείται την εν

⁵ Πιο συγκεκριμένα, στη σκέψη 6 της απόφασης 11/2003 του ΑΕΔ αναφέρονται τα εξής: «Επειδή, με τα από 21.4.2003 και 14.5.2003 υπομνήματά του ο καθ' ου στρέφεται η κρινόμενη αίτηση προβάλλει ότι η καθιέρωση με το άρθρο 57 του αναθεωρημένου Συντάγματος για πρώτη φορά του ασυμβίβαστου της ιδιότητας του βουλευτή με την άσκηση οποιουδήποτε επαγγέλματος δεν είναι νόμιμη, διότι, υπερβαίνει, κατά παράβαση του άρθρου 110 του Συντάγματος, το εύρος, δεδομένου ότι η Βουλή εκείνη πρότεινε την αναθεώρηση του άρθρου 57 του Συντάγματος, αφού διαπίστωσε την ανάγκη να "επανακαθορισθούν" τα ασυμβίβαστα των βουλευτών, προκειμένου, όπως όριζε η σχετική απόφασή της, να ληφθούν υπόψη "τα σύγχρονα δεδομένα ως προς τις οικονομικές λειτουργίες του κράτους", εκ τούτου δε συνάγεται ότι η αναθεωρητική Βουλή δεν μπορούσε να καθιερώσει ασυμβίβαστα πέραν εκείνων που είτε άμεσα είτε έμμεσα σχετίζονται με το κράτος και τις "οικονομικές λειτουργίες του". Ο ισχυρισμός αυτός, που παραδεκτώς προβάλλεται από την άποψη των ορίων του δικαστικού ελέγχου της αναθεωρητικής διαδικασίας, είναι απορριπτέος, προεχόντως ως ερειδόμενος επί ανακριβούς προϋποθέσεως, διότι η ανάγκη αναθεώρησης του άρθρου 57 προς το σκοπό της λήψεως υπόψη των συγχρόνων δεδομένων, ως προς τις οικονομικές λειτουργίες του Κράτους, διατυπώθηκε μόνον στην εισήγηση της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος προς την Ολομέλεια της Βουλής που πρότεινε την αναθεώρηση του Συντάγματος και δεν επαναλήφθηκε στην τελική απόφαση της Βουλής αυτής μετά τη διενέργεια των προβλεπομένων από την παράγραφο 2 του άρθρου 110 του Συντάγματος δύο ψηφοφοριών (βλ. Πρακτικά Ολομελείας Βουλής, Θ' περιόδου, Συνεδριάσεις ΡΑΕ' της 20 Μαΐου 1998 και ΡΞ' της 24 Ιουνίου 1998). Στην απόφαση αυτή της Ολομελείας της Βουλής προσδιορίζονται μόνον αριθμητικά χωρίς οποιοδήποτε λεκτικό περιορισμό οι προς αναθεώρηση συνταγματικές διατάξεις, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και εκείνες του επιμάχου άρθρου 57.».

⁶ Βλ. Ν. Κ. Αλιβιζάτου, Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010, Εκδόσεις Πόλις, 2011, σ. 563-564. Ως προς την επίκληση της εν λόγω δικαστικής απόφασης στο πλαίσιο θεμελίωσης της δυνατότητας άσκησης δικαστικού ελέγχου της τυπικής αντισυνταγματικότητας της αναθεωρητικής διαδικασίας, βλ. και Φ. Σπυρόπουλου, Συνταγματικό δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2^η έκδοση, 2018, σ. 158, αρ. 59, όπου τονίζεται επίσης ότι «Τα *interna corporis* πρέπει επίσης να θεωρούνται δικαστικώς ελεγκτέα, δοθέντος ότι η αναθεώρηση του Συντάγματος

λόγω δικαστική κρίση, ως νομολογία, προκειμένου να θεμελιώσει τη δυνατότητα της προηγούμενης Βουλής να δεσμεύσει, με λεκτικό περιορισμό, την αρμοδιότητα της Αναθεωρητικής Βουλής⁷. Μάλιστα, η νομολογία αυτή αντιμετωπίζεται πλέον δικαιολογημένα ως η κρατούσα λογικο-συστηματική και τελεολογική συνταγματική ερμηνεία, η οποία συνάδει με το πνεύμα της κατάστροφης της αναθεωρητικής διαδικασίας ως εγγύησης συναίνεσης που θα παραμείνει σταθερή σε δύο διαδοχικές, ισοδύναμες Βουλές, τόσο ως προς την ανάγκη όσο και ως προς την κατεύθυνση της αναθεώρησης⁸. Οι διάφορες αμφισβητήσεις της ορθότητας αυτής της αντιμετώπισης δεν είναι πειστικές. Οι παρακάτω σύντομες παρατηρήσεις επιχειρούν να συνοψίσουν τις σημαντικότερες αδυναμίες αυτών των αμφισβητήσεων.

τελειώνεται από τη Βουλή και μόνο». Βλ., επίσης, Α. Παντελή, Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου. Βασικές έννοιες. Ελληνική Συνταγματική Ιστορία. Οργάνωση του Κράτους. Δικαιώματα του Ανθρώπου, 4^η έκδοση επαυξημένη, Εκδοτικός Οίκος Α.Α.Λιβάνη, 2018, αρ. 413. Βλ. επίσης, Γ. Γεραπετρίτη, Σύνταγμα και Βουλή. Αυτονομία και ανέλεγκτο των εσωτερικών του σώματος, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2012, σ. 136-137.

⁷ Βλ. Α. Παντελή, Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου. Βασικές έννοιες. Ελληνική Συνταγματική Ιστορία. Οργάνωση του Κράτους. Δικαιώματα του Ανθρώπου, ό.π., αρ. 410: «...με λεκτικό περιορισμό των αναθεωρητέων διατάξεων μπορεί η προτείνουσα βουλή να περιορίσει την αρμοδιότητα της αναθεωρητικής». Κ. Χρυσόγονου, Συνταγματικό Δίκαιο, β' έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 108.

⁸ Η Α. Παπαδοπούλου, έχοντας προηγουμένως επικαλεστεί την απόφαση ΑΕΔ 11/2003, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Αν δεχθούμε, πάντως, όπως υποστηριζόταν στο παρελθόν, ότι η αναθεωρητική Βουλή δεν δεσμεύεται καθόλου ως προς την ουσία της αναθεώρησης και ότι δεσμεύεται μόνον ως προς το ποιες διατάξεις μπορεί να 'αγγίξει' (εκείνες για την αναθεώρηση των οποίων έχει συγκεντρωθεί πλειοψηφία τριών πέμπτων ή έστω η απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών), εφόσον αυτό μόνον έχει καταγραφεί στην απόφαση της Ολομέλειας της προτείνουσας Βουλής, τότε θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε, θεωρητικά, σε μία αναθεώρηση των ίδιων μεν διατάξεων, αλλά προς την αντίθετη κατεύθυνση από εκείνη που η πρώτη Βουλή πρότεινε και αποφάσισε. Γι αυτό και πειστικά προτείνεται -η μάλλον κρατούσα πλέον- ερμηνεία του άρθρου 110 §§2-3 Σ, με βάση την οποία η δεύτερη, αναθεωρητική, Βουλή δεν είναι απολύτως αδέσμευτη ως προς την ουσία, αλλά οφείλει να ακολουθήσει την κατεύθυνση που η πρώτη Βουλή έχει προτείνει και αποφασίσει κατά τη συζήτηση και την ψηφοφορία για τις προταθείσες διατάξεις. Με τη λογικο-συστηματική και τελεολογική αυτή ερμηνεία περιφρουρείται η ratio της κατάστροφης της αναθεωρητικής διαδικασίας σε τρεις φάσεις, που είναι η εγγύηση ότι η πολιτική βούληση για αλλαγή συγκεκριμένων συνταγματικών διατάξεων υφίσταται σε διαφορετικά χρονικά σημεία και επικροτείται από τον λαό σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, και άρα εξ ορισμού είναι προϊόν ευρύτερων συναινέσεων, όχι μόνον ως προς το ποιες διατάξεις αλλά και ως το γιατί και το πώς πρέπει αυτές να αναθεωρηθούν». Βλ. Τ. Παπαδοπούλου, 2015. Αναθεώρηση, τροποποίηση και εγγυήσεις τήρησης και προστασίας του Συντάγματος. [Κεφάλαιο Συγγραμματος], in Παπαδοπούλου, Τ. 2015. Συνταγματικό δίκαιο. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα:Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. κεφ 8., σ. 6 επ., ιδίως σ. 7, Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/4282>.

4. Πέραν της κριτικής που έχει ήδη ασκηθεί στην παραδοσιακή αντίληψη σύμφωνα με την οποία η κατεύθυνση και το περιεχόμενο των αναθεωρητέων διατάξεων καθορίζεται, κατά τρόπο αποκλειστικό και αδέσμευτο, από την Αναθεωρητική Βουλή, αξίζει να σημειωθεί ότι η προσπάθεια να εκληφθεί η αντίληψη αυτή ως κρατούσα υπό το καθεστώς ισχύος του Συντάγματος του 1975 εμφανίζεται, σε κάθε περίπτωση, ως μια τάση αντίρροπη προς τα δεδομένα ψήφισης και εφαρμογής του εν λόγω Συντάγματος. Αφενός, ενώ η παραπάνω αντίληψη εκκινεί «[ε]κ της αρχής της ελευθερίας, της οποίας απολαύει η Αναθεωρητική Βουλή εν τη διατυπώσει του νέου κειμένου»⁹, η παράγραφος 2 του άρθρου 110 του Συντάγματος του 1975 ψηφίστηκε υπό το γενικό πνεύμα ότι η Αναθεωρητική Βουλή δεσμεύεται από τα όρια που θέτει η προηγούμενη Βουλή. Ο συντακτικός νομοθέτης, καίτοι γνώριζε την παραδοσιακή αντίληψη, δεν την εξέλαβε ως κρατούσα¹⁰ και, πάντως, δεν την

⁹ Βλ. Κ. Γεωργόπουλου, Η πράξις περί αναθεώρησης κατά το άρθρ. 108 παρ. 2 του Συντάγματος (Περιεχόμενον και διαδικασία ψηφίσεως), ό.π., σ. 229.

¹⁰ Ως προς την ύπαρξη αποκλίσεων από την παραδοσιακή αντίληψη περί ερμηνείας του άρθρου 108 του Συντάγματος του 1952, βλ. Θ. Τσάτσου, Συμβολή εις την διαμόρφωσιν του Συντάγματος του 1952, Εμπρός, Νοέμβριος 1947, in του ιδίου, Μελέται Συνταγματικού Δικαίου, Εκδοτικός Οίκος «Το Νομικόν», Νικ. Α. Σάκκουλα, 1958, σ. 77 επ., ιδίως σ. 159, με αναφορές στο συγκριτικό δίκαιο: «Ο πέμπτος ειδικός κανών εν σχέσει προς την διαδικασίαν της αναθεώρησης είναι, εις ας περιπτώσεις διαχωρίζεται αυτή εις δύο στάδια, ο του περιορισμού του αναθεωρητικού έργου κατά το δεύτερον στάδιον αυτού από την απόφασιν την λαμβανομένην κατά το πρώτο στάδιον.». Εξάλλου, είχε εντοπιστεί ότι, στο άρθρο 112 του νορβηγικού Συντάγματος, όπως αναθεωρήθηκε το 1907, και στο άρθρο 88 του δανικού Συντάγματος, προβλεπόταν ότι η δεύτερη Βουλή δεσμευόταν από τις κατευθύνσεις της αναθεώρησης που μπορεί να είχε καθορίσει η πρώτη Βουλή (βλ. Α. Μάνεση, Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος II, ό.π., σ. 326, υποσ. 29). Συναφώς, αντίθετα με ό,τι υποστηρίζεται (βλ. Ν. Κ. Αλιβιζάτου, Ο αβέβαιος εκσυγχρονισμός και η θολή συνταγματική αναθεώρηση, ό.π., σ. 163), η παραδοσιακή αντίληψη περί ελεύθερου καθορισμού του περιεχομένου των αναθεωρητέων διατάξεων από την Αναθεωρητική Βουλή, δεν φαίνεται να θεμελιώνεται στον κανόνα των «δύο Βουλών».

Εξάλλου, αξίζει να σημειωθεί ότι η παραδοσιακή αντίληψη εμφανίζει και κάποιες αντιφάσεις. Ο Η. Κυριακόπουλος αναφέρει ότι η παρ. 4 του άρθρου 108 του Συντάγματος του 1958 διατυπώθηκε ενόψει του άρθρου 112 παρ. 1 του Συντάγματος της Νορβηγίας, όπως αυτό αναθεωρήθηκε το 1907 (βλ. Η. Κυριακόπουλου, Η αναθεώρησις του Συντάγματος..., ό.π., σ. 55). Ωστόσο, το εν λόγω άρθρο του νορβηγικού Συντάγματος (σε γαλλική μετάφραση: «*S'il résulte de l'expérience qu'une partie quelconque de la présente Constitution du royaume de Norvège doit être révisée, toute proposition à cet effet devra être soumise à la première, deuxième ou troisième session ordinaire du Storting après de nouvelles élections législatives et être publiée par voie d'impression. Mais c'est seulement à la première, la deuxième ou la troisième session ordinaire du Storting réuni après les élections suivantes qu'il incombera de décider si la révision proposée sera ou non adoptée.*»), μνημονεύεται από τον Α. Μάνεση ως παράδειγμα καθορισμού του περιεχομένου των αναθεωρητέων διατάξεων από την προτείνουσα Βουλή (βλ. Α. Μάνεση, Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος II, ό.π., σ. 326, υποσ. 29).

αποδέχτηκε ως δική του αφετηρία¹¹. Αφετέρου, η παραδοσιακή αντίληψη διαμορφώθηκε σε ένα στάδιο εξέλιξης του συνταγματισμού στο οποίο ο κοινός και *a fortiori* ο αναθεωρητικός νομοθέτης θεωρούνταν φορείς μιας πολιτικώς ελεύθερης εξουσίας, με αποτέλεσμα τη διάχυτη δυσπιστία απέναντι σε κάθε ερμηνευτική διεύρυνση των περιορισμών της εξουσίας αυτής, ενίοτε δε και απέναντι στον δικαστικό έλεγχο της άσκησης της¹². Στο πλαίσιο αυτής της εκδοχής συνταγματισμού, τα επιμέρους διαδικαστικά όρια που θέτει το Σύνταγμα στην αναθεωρητική λειτουργία υπερ-καθορίζονται από το πρόταγμα περί ελευθερίας της Αναθεωρητικής Βουλής¹³, η δυνατότητα δε δικαστικού ελέγχου της τήρησης των ορίων αυτών δεν γίνεται καθολικά αποδεκτή¹⁴. Ωστόσο, υπό το καθεστώς του Συντάγματος του 1975, ενόψει και του επικαθορισμού του τελευταίου από το ευρωπαϊκό δίκαιο¹⁵, επικράτησε σταδιακώς μια αντίρροπη εκδοχή

¹¹ Κατά τη συζήτηση στην Ολομέλεια της Βουλής επί του Συντάγματος 1975, ο ειδικός εισηγητής της πλειοψηφίας επί του άρθρου 110, Κ. Τρικούπης, αναφέρει, μεταξύ άλλων, τα εξής: «Τέλος, το τελευταίον εδάφιο της παρ. 2 προβλέπει ότι 'καθορίζονται ειδικώς αι αναθεωρητέαι διατάξεις', όπως εξάλλου συνέβαινε και με όλα τα προηγούμενα Σύνταγματα. Εν προκειμένω, πολλοί υποστηρίζουν ότι δεν είναι ορθόν να δεσμεύεται απολύτως η Δευτέρα Βουλή, η κληθσομένη να επιτελέση το αναθεωρητικόν έργον, από τας αποφάσεις της προηγούμενης, στενώς περιοριζούσης την καθ' ύλην αρμοδιότητά της, δια του καθορισμού ειδικώς των αναθεωρητέων διατάξεων. Όμως, παρ' ημίν τούτο πάντοτε ίσχυσεν, ετονίσθη δε και από τον Ελευθ. Βενιζέλου, ειπόντα επί του προκειμένου: 'Σαφής είναι η έννοια του άρθρου, καθ' ήν [η] προς αναθεώρησιν συγκαλουμένη Βουλή, ανεξαρτήτως των άλλων αυτής καθηκόντων, δεν δύναται εν τη ασκήσει του αναθεωρητικού αυτής έργου να εξέλθη των ορίων τα οποία έταξον η την αναθεώρησιν αποφασίσασα Βουλή'». (βλ. Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ολομέλειας της Βουλής των συζητήσεων επί του Συντάγματος 1975, σ. 875-876). Ως προς την εν λόγω δήλωση του Ελ. Βενιζέλου, βλ. και Π. Παραρά, Οι περιορισμένες εξουσίες της αναθεωρητικής Βουλής, ό.π., σ. 324. Την ίδια δήλωση του Ελ. Βενιζέλου επικαλείται και ο Ν. Ν. Σαρίπολος, προκειμένου να δείξει ότι δέσμευση της Αναθεωρητικής Βουλής υφίσταται μόνον ως προς την ταυτότητα των ειδικώς ορισμένων διατάξεων από την προτείνουσα Βουλή και όχι και ως προς την κατεύθυνση της αναθεώρησής τους (βλ. Ν.Ν. Σαρίπολου, Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, ό.π., σ. 118). Πλην όμως, δεν προκύπτει ότι αυτή είναι η έννοια της παραπάνω δήλωσης και, πάντως, δεν φαίνεται να είναι αυτή που αποδέχεται ο Κ. Τρικούπης, κατά τη συζήτηση του Συντάγματος του 1975.

¹² Ως προς την εν λόγω εκδοχή συνταγματισμού, βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2013, ιδίως αρ. 127-132.

¹³ Βλ. Κ. Γεωργόπουλου, Η πράξις περί αναθεώρησης κατά το άρθρ. 108 παρ. 2 του Συντάγματος, ό.π., σ. 229 του ίδιου, Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, 9^η έκδοση. Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1998, σ. 434-435.

¹⁴ Ως προς την άρνηση αποδοχής του δικαστικού ελέγχου τυπικής αντισυνταγματικότητας της συνταγματικής αναθεώρησης, βλ., αντί άλλων, Ε. Βενιζέλου, Τα όρια της συνταγματικής αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, ό.π., σ. 251 επ., ιδίως σ. 255: «δεν φαίνεται να υπάρχει δυνατότητα δικαστικού ελέγχου των διαδικαστικών ορίων της αναθεώρησης». Ως προς την αντίθετη άποψη, βλ., αντί άλλων, Α. Μάνεση, Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος II, ό.π., σ. 347-348.

¹⁵ Βλ., αντί άλλων, την απόφαση ΔΕΚ, 2.4.2009, C-378-380/07, Αγγελιδάκη, σκέψη 207: «όλες οι αρχές των κρατών μελών έχουν την υποχρέωση να εξασφαλίζουν την πλήρη αποτελεσματικότητα των

συνταγματισμού η οποία θεωρεί τόσο τον κοινό όσο και τον αναθεωρητικό νομοθέτη ως φορείς μιας νομικώς περιορισμένης αρμοδιότητας την τήρηση των ορίων της οποίας εγγυάται αυτονόητα ο δικαστικός έλεγχος συνταγματικότητας τόσο των νόμων όσο και της συνταγματικής αναθεώρησης¹⁶. Στο πλαίσιο αυτό, η Αναθεωρητική Βουλή δεν είναι παρά φορέας συντεταγμένης αρμοδιότητας η οποία προσδιορίζεται τελικώς από τον δικαστή βάσει της λογικο-συστηματικής και τελολογικής ερμηνείας των επιμέρους ουσιαστικών και διαδικαστικών ορίων που θέτει το Σύνταγμα στην αναθεωρητική λειτουργία¹⁷. Κατά τούτο, η προδιάθεση υποτίμησης της αξίας και του περιεχομένου της δικαστικής κρίσης που περιλαμβάνεται στη σκέψη 6 της απόφασης ΑΕΔ 11/2003, δεν φαίνεται να συμβαδίζει με το παρόν στάδιο εξέλιξης του ελληνικού συνταγματισμού.

5. Καταρχάς, δεν είναι πειστικό το επιχείρημα ότι η παραπάνω δικαστική κρίση αποτελεί απλώς μια «*παρεμπίπτουσα σκέψη*» που «*δεν συνιστά νομική εγγύηση*»¹⁸. Η δικαστική κρίση στη σκέψη 6 της απόφασης ΑΕΔ 11/2003 δεν είναι μια περιστασιακή σκέψη (*obiter dictum*) που έλαβε χώρα, για παιδαγωγικούς ή άλλους σκοπούς, χωρίς να είναι χρήσιμη για την επίλυση της υπόθεσης που εκκρεμούσε ενώπιον

διατάξεων του κοινοτικού δικαίου (...), ακόμη και όταν οι αρχές αυτές προβαίνουν σε αναθεώρηση του Συντάγματος».

¹⁶ Ως προς την εν λόγω εκδοχή συνταγματισμού, βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., ιδίως αρ. 133-141, 201 επ. και 264.

¹⁷ Ως προς τον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικής αναθεώρησης, βλ., αντί άλλων, Φ. Σπυρόπουλου, Συνταγματικό δίκαιο, ό.π., σ. 158, αρ. 59, όπου επισημαίνεται ότι «*η αναθεώρηση του Συντάγματος, όντας συντεταγμένη λειτουργία, υπόκειται σε δικαστικό έλεγχο ως προς την αντισυνταγματικότητά της*». Ως προς τη σταδιακή διεύρυνση της αποδοχής αυτού του δικαστικού ελέγχου ακόμη και από εκπροσώπους της θεωρίας που είχαν εκφράσει αρχικώς επιφυλάξεις, βλ. Κ. Χρυσόγονου, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., σ. 111, σε σύγκριση με, του ιδίου, Σκέψεις για τη δικαστική αντιμετώπιση της αναθεώρησης του Συντάγματος, ΤοΣ 1997, σ. 229 επ.· Ε. Κοντιάδη, «Άρθρο 110», in Φ. Σπυρόπουλου, Ε. Κοντιάδη, Χ. Ανθόπουλου και Γ. Γεραπετρίτη (επιστ. διεύθυνση), Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 1776, αρ. 41, σε σύγκριση με, του ιδίου, Η Αναθεώρηση του Συντάγματος, Ι. Μεθοδολογικά θεμέλια. Συμβολή στη συνταγματική θεωρία της πλουραλιστικής δημοκρατίας, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σ. 363 επ., ιδίως σ. 379.

¹⁸ Βλ. Ε. Βενιζέλου, Τα διαδικαστικά όρια της αναθεώρησης είναι η ουσία του Συντάγματος, Εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ, 9.11.2018.

του Δικαστηρίου. Αντιθέτως, αποτελεί κρίσιμο στοιχείο του σκεπτικού της παραπάνω δικαστικής απόφασης, στο οποίο στηρίχθηκε η απόρριψη, ως αβάσιμου, ενός ισχυρισμού του καθ'ού η αίτηση έκπτωσης βουλευτή, καίτοι η προβολή του ίδιου ισχυρισμού χαρακτηρίστηκε, ρητώς, από το ΑΕΔ, ως παραδεκτή από την άποψη των ορίων του δικαστικού ελέγχου της διαδικασίας συνταγματικής αναθεώρησης¹⁹. Για τον λόγο αυτόν, άλλωστε, η ίδια η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας έχει επικαλεστεί την παραπάνω απόφαση του ΑΕΔ, προκειμένου να θεμελιώσει το παραδεκτό διαφορετικού λόγου που αφορούσε, πάντως, τον έλεγχο της αναθεωρητικής διαδικασίας²⁰. Σε κάθε περίπτωση, η επίκληση αυτή, εκ μέρους του Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου, διασκεδάσει κάθε -ούτως ή άλλως αδικαιολόγητη- αμφιβολία ως προς τη νομική σπουδαιότητα της επίμαχης δικαστικής κρίσης του ΑΕΔ και καθιστά αλυσιτελή ενδεχόμενη γενικότερη αμφισβήτηση της αξιοπιστίας των νομολογιακών κατασκευών του τελευταίου.

6. Εξάλλου, τόσο ο απλουστευτικός αφορισμός της απόφασης ΑΕΔ 11/2003 ως δήθεν «αιρετικής»²¹ όσο και η άποψη ότι η αποδοχή της δεσμευτικότητας των κατευθύνσεων της προτείνουσας Βουλής προϋποθέτει τάχα αναθεώρηση του άρθρου 110 του Συντάγματος²² συνιστούν πλέον μεμονωμένες ερμηνευτικές επιλογές που, έχοντας

¹⁹ Ειδικότερα, το ΑΕΔ, αναφέροντας ότι ο επίμαχος ισχυρισμός «παραδεκτώς προβάλλεται από την άποψη των ορίων του δικαστικού ελέγχου της αναθεωρητικής διαδικασίας», δέχτηκε τη νομική βασιμότητα του εν λόγω ισχυρισμού, πλην όμως απέρριψε την ουσιαστική βασιμότητά του, «προεχόντως» διότι η κατεύθυνση της αναθεώρησης του άρθρου 57 δεν είχε αναφερθεί στην τελική απόφαση της προτείνουσας Βουλής. Κατά τούτο, το Δικαστήριο δεν χρειάστηκε να ελέγξει εάν η απόφαση της Αναθεωρητικής Βουλής απέκλινε ή όχι της συγκεκριμένης κατεύθυνσης. Ας σημειωθεί ότι η απόφαση θεωρήθηκε ορθή ως προς την καταρχήν αποδοχή του επίμαχου ισχυρισμού ως παραδεκτού, ακόμη και στο πλαίσιο αναλύσεων στις οποίες προβλήθηκαν ενστάσεις ως προς τη διαχείριση του ζητήματος του βασίμου του ίδιου ισχυρισμού και οι οποίες δυσπιστούν ως προς τον τυπικό έλεγχο συνταγματικότητας της αναθεωρητικής λειτουργίας (βλ. Αθ. Ράικου, Ο έλεγχος του κύρους των βουλευτικών εκλογών της 9^{ης} Απριλίου 2000. Ζ' Συμπλήρωμα του δικονομικού εκλογικού δικαίου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003, σ. 255 επ.).

²⁰ Βλ. την απόφαση ΣτΕ Ολ. 2512/2016, σκέψη 9.

²¹ Βλ. Χ. Ανθόπουλου, Οι πολιτικές προϋποθέσεις της αναθεώρησης, Εφημερίδα ΕΘΝΟΣ, 12.10.2016.

²² Βλ. Ξ. Κοντιάδη, Η αναθεωρητική λειτουργία σήμερα και η αναθεώρηση της διαδικασίας αναθεώρησης, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου 2011, σ. 1 επ., ιδίως σ. 4 επ..

εγκλωβιστεί σε μια αμήχανη προσέγγιση της διατύπωσης των διατάξεων των παραγράφων 2 και 3 του άρθρου 110 του Συντάγματος, αναπαράγουν μια ανορθολογική αντίληψη της αναθεωρητικής διαδικασίας ως πολιτικού στοιχήματος. Διότι, υπό το πρίσμα τέτοιων ερμηνευτικών επιλογών, πράγματι «ένα ορθολογικό πολιτικό υποκείμενο δεν έχει κανέναν λόγο να καταθέσει και να ψηφίσει στην πρώτη Βουλή μια αναθεωρητική πρόταση, είτε με 151 είτε με 180 βουλευτές, αν δεν είναι βέβαιο ότι στη δεύτερη ‘Αναθεωρητική Βουλή’ θα έχει την κοινοβουλευτική δύναμη να συγκαθορίσει το περιεχόμενο της αναθεώρησης ή να εμποδίσει μια ανεπιθύμητη τροπή της»²³. Αντιστρόφως, υπό το ίδιο πρίσμα, ένα πολιτικό υποκείμενο που υπολογίζει ότι θα αποκτήσει τη σχετική κοινοβουλευτική δύναμη, έχει κίνητρο να επιχειρήσει, μέσω μιας ανειλικρινούς συμπεριφοράς, να υφαρπάξει τη συναίνεση των άλλων πολιτικών υποκειμένων στο πλαίσιο της προτείνουσας Βουλής, στοχεύοντας να καθορίσει μόνο του το τελικό περιεχόμενο της αναθεώρησης στην επόμενη Αναθεωρητική Βουλή. Τέτοιες, όμως, ερμηνευτικές επιλογές, οι οποίες δρομολογούν τις παραπάνω θεσμικές συμπεριφορές, ουδόλως συνάδουν με το πνεύμα των παραγράφων 2 και 3 του άρθρου 110 του Συντάγματος το οποίο αναμφιβόλως επιβάλλει την εξασφάλιση ειλικρινούς συναίνεσης που θα παραμείνει σταθερή σε δύο διαδοχικές, ισοδύναμες Βουλές, τόσο ως προς την ανάγκη όσο και ως προς την κατεύθυνση της αναθεώρησης²⁴.

Με το πνεύμα δε αυτό όχι μόνο δεν αντιβαίνει, αλλά σαφώς συνάδει το γράμμα των παραγράφων 2 και 3 του άρθρου 110 του Συντάγματος. Η αρμοδιότητα της προτείνουσας Βουλής να διαπιστώνει

²³ Βλ. Χ. Ανθόπουλου, Οι πολιτικές προϋποθέσεις της αναθεώρησης, ό.π..

²⁴ Βλ. Ξ. Κοντιάδη, «Άρθρο 110», in Φ. Σπυρόπουλου, Ξ. Κοντιάδη, Χ. Ανθόπουλου και Γ. Γεραπετρίτη (επιστ. διεύθυνση), Σύνταγμα. Κατ’ άρθρο ερμηνεία, ό.π., σ. 1771, αρ. 24. Βλ. και Κ. Χρυσόγονου, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., σ. 109.

την «ανάγκη»²⁵ και να καθορίζει «ειδικά» τις διατάξεις που πρέπει να αναθεωρηθούν, περιλαμβάνει και τη δυνατότητα ευρύτερου ή στενότερου προσδιορισμού της κατεύθυνσης της δέουσας αναθεώρησης των εν λόγω διατάξεων²⁶. Αντίθετη ερμηνεία θα οδηγούσε στην παράδοξη παραδοχή ότι η παράγραφος 2 του άρθρου 110 προβλέπει η κρίσιμη αρμοδιότητα της προτείνουσας Βουλής να ασκείται με ατελή αιτιολογία. Εξάλλου, η παράγραφος 3 του ίδιου άρθρου, ορίζοντας ότι, «αφού η αναθεώρηση αποφασιστεί από τη Βουλή», η Αναθεωρητική Βουλή αποφασίζει «σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις», ευλόγως πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι η Αναθεωρητική Βουλή αποφασίζει εντός του εύρους των ουσιαστικών κατευθύνσεων που έχει αποφασίσει η προτείνουσα Βουλή²⁷. Αντίθετη γραμματική ερμηνεία που, κατά τα προαναφερθέντα, θα οδηγούσε στην παραδοχή ότι, σε αντιδιαστολή προς το πνεύμα τους, το γράμμα των σχετικών διατάξεων του Συντάγματος επιβάλλει μια ανορθολογική αναθεωρητική διαδικασία, στερείται πειστικότητας και, πάντως, δεν συνάδει με τις συνήθεις μεθόδους συνταγματικής ερμηνείας. Συναφώς, σε κάθε περίπτωση, δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί θεμιτή η επιλογή μιας γραμματικής ερμηνείας που καταλήγει να εκθέτει τον επίμαχο συνταγματικό κανόνα

²⁵ Ως προς τη σημασία της πρόβλεψης στην παρ. 2 του άρθρου 110 περί διαπίστωσης της «ανάγκης» της αναθεώρησης που διαφοροποιεί το Σύνταγμα του 1975 από τα προηγούμενα ελληνικά Συντάγματα (πλην του άρθρου 107 παρ. 2 του Συντάγματος 1964 που μνημονεύει την «ανάγκη» αναθεώρησης), βλ. Γ. Σωτηρέλη, Κωλύματα εκλογιμότητας και ασυμβίβαστα βουλευτών, στο μεταίχμιο δύο συνταγματικών αναθεωρήσεων, ό.π., σ. 174, υποσ. 413.

²⁶ Βλ. και Π. Παραρά, Οι περιορισμένες εξουσίες της αναθεωρητικής Βουλής, ό.π., σ. 315.

²⁷ Βλ. και Ξ. Κοντιάδη, Η αρχή της συναίνεσης ως θεμέλιο της αναθεωρητικής λειτουργίας, ό.π., σ. 41: «Από τις δύο προηγούμενες αντιλήψεις, δηλαδή αφ' ενός την άποψη που με γνώμονα τη δημοκρατική αρχή υποστηρίζει την αυξημένη νομιμοποίηση της δεύτερης Βουλής, άρα την καθιστά και αποκλειστικά αρμόδια για τη ρύθμιση του περιεχομένου των αναθεωρητέων διατάξεων, και αφ' ετέρου την άποψη που δέχεται την ισοδυναμία των δύο Βουλών, με γνώμονα την επίτευξη της ευρύτερης δυνατής συναίνεσης γύρω από το περιεχόμενο του Συντάγματος, καταλήγοντας στη δέσμευση της δεύτερης Βουλής από τις κατευθύνσεις της πρώτης, η δεύτερη άποψη εμφανίζεται να βρίσκεται εγγύτερα στη ratio του άρθρου 110 Συντ. ...».

ως ανορθολογικό, καίτοι δεν αμφισβητείται ότι υφίσταται άλλη υποστηρίξιμη ερμηνεία που δεν έχει την ίδια κατάληξη²⁸.

Στον χαρακτηρισμό ως καθόλα θεμιτής και επιβεβλημένης της εναρμόνισης του γράμματος και του πνεύματος των επίμαχων συνταγματικών διατάξεων, μέσω της λογικο-συστηματικής και τελολογικής ερμηνείας που υιοθέτησε η απόφαση ΑΕΔ 11/2003, συνηγορούν και οι προφανείς ατέλειες της παραδοσιακής αντίληψης που διαμορφώθηκε πριν την ψήφιση του Συντάγματος του 1975. Στο πλαίσιο της αντίληψη αυτής, δεν ευτύχησαν οι εκλεπτυσμένες προσπάθειες να καταδειχθεί ότι ο «ειδικός» ορισμός των αναθεωρητέων διατάξεων δεν περιλαμβάνει την κατεύθυνση της αναθεώρησής τους και ότι η αιτιολογία της πρότασης αναθεώρησης μπορεί να μην περιλαμβάνει το κείμενο ή την κατεύθυνση των νέων διατάξεων. Ως εκ τούτου, η παραπάνω αντίληψη αναγκάστηκε να περιοριστεί σε μια ερμηνευτικώς ρηχή επανάληψη του παρωχημένου πλέον προτάγματος περί της ελευθερίας της Αναθεωρητικής Βουλής²⁹. Στον κίνδυνο παρόμοιας μεθοδολογικής αδυναμίας εκτίθεται, σήμερα, η προβολή -και, μάλιστα, κατά τρόπο απόλυτο- του επιχειρήματος ότι η ερμηνεία που υιοθέτησε η

²⁸ Δεν είναι δε πειστικό ούτε το επιχειρήμα ότι υφίσταται ευρεία αρμοδιότητα της αναθεωρητικής Βουλής που οφείλεται στην αρμοδιότητα που έχει να «αποφασίζει» οριστικά, σύμφωνα με τη διατύπωση της παρ. 3 του άρθρου 110, και στην καθιερωμένη συνθήκη να ονομάζεται μόνον η δεύτερη Βουλή ως αναθεωρητική (ως προς το επιχειρήμα αυτό, βλ. Γ. Κασσιμάτη, Η αναθεώρηση του Συντάγματος. Σκέψεις και παρατηρήσεις, ό.π., σ. 999-1000).

²⁹ Βλ. Κ. Γεωργόπουλου, Η πράξις περί αναθεωρήσεως κατά το άρθρ. 108 παρ. 2 του Συντάγματος (Περιεχόμενον και διαδικασία ψηφίσεως), ό.π., σ. 229-231. Ο συγγραφέας εκκινεί τις παραπάνω προσπάθειες ερμηνευτικής εκλέπτυνσης του άρθρου 108 παρ. 3 του Συντάγματος του 1952 με τη θέση ότι «*Εκ της αρχής της ελευθερίας, της οποίας απολαύει η Αναθεωρητική Βουλή εν τη διατυπώσει του νέου κειμένου*» έπεται ότι η πράξις περί αναθεωρήσεως δεν δύναται να προσδιορίζει την κατεύθυνση την οποίαν θα πρέπει να προσλάβουν οι διατάξεις που πρέπει να αναθεωρηθούν (ό.π., σ. 229), για να καταλήξει ότι «*Εν κατακλείδι δύναται να λεχθή ότι τα όρια μεταξύ ειδικεύσεως των προς αναθεώρησιν διατάξεων και καθορισμού του μελλοντικού περιεχομένου αυτών καθίστανται ενίοτε τόσο δυσδιάκριτα, ώστε να μην είναι δυνατόν να καθορισθούν απολύτως. Γεγονός όμως είναι ότι η πράξις περί αναθεωρήσεως, ακόμη και όταν υπερβαίνει τα όρια της ειδικεύσεως, προσδιορίζουσα κατά τινά τρόπον το μελλοντικόν κείμενον, δεν είναι δυνατόν να δεσμεύση την Αναθεωρητικήν Βουλήν, η οποία διατηρεί απόλυτον την ελευθερίαν της εν τη διατυπώσει του κειμένου των νέων διατάξεων*» (ό.π., σ. 231).

απόφαση ΑΕΔ 11/2003 δήθεν αντιβαίνει στο γράμμα του Συντάγματος που φέρεται να επιβεβαιώνει τάχα προδήλως το παραπάνω πρόταγμα³⁰.

7. Περαιτέρω, στερούνται πειστικότητας και οι ερμηνευτικές προτάσεις που, αναγνωρίζοντας τις αδυναμίες της παραδοσιακής αντίληψης ήδη πριν τη δημοσίευση της απόφασης ΑΕΔ 11/2003, διερεύνησαν τρόπους διάσωσης της. Ειδικότερα, δεν είναι πειστική η επιχειρηματολογία ότι η Αναθεωρητική Βουλή, καίτοι δεσμεύεται καταρχήν «ηθικοπολιτικά» από τυχόν ουσιαστικές κατευθύνσεις που προσδιόρισε η προτείνουσα Βουλή³¹, εκφεύγει της δέσμευσης αυτής και μπορεί να ενεργήσει αντίθετα ή διαφορετικά, εάν από τις εκλογές που παρεμβάλλονται «προέλθουν διευρυμένες αναθεωρητικές πλειοψηφίες, που να επιτρέπουν τη διαμόρφωση νέων συναινέσεων ως προς το διαφορετικό περιεχόμενο της αναθεώρησης»³². Η παρεμβολή των εκλογών δεν μπορεί να αποτελέσει την μόνη κρίσιμη παράμετρο προσδιορισμού των όρων συναίνεσης στο πλαίσιο της αναθεώρησης του

³⁰ Βλ. Θ. Διαμαντόπουλου, Συνταγματικός αναλφαβητισμός;, Εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ, 25.11.2018, σ. 4.24: «*De lege ferenda* θα ήταν, πράγματι, προτιμότερο η Βουλή αυτή [ενν. η πρώτη Βουλή] να καθορίζει και το περιεχόμενο, ενώ η δεύτερη, αντί να έχει εν λευκώ εξουσιοδότηση, να μπορεί μόνο να υιοθετεί ή όχι την πρόταση. Ωστόσο, το 110 δεν αφήνει περιθώρια παρερμηνείας.». Βλ. και Γ. Δελλή, Οι συνταγματικές αλλαγές και η επόμενη Βουλή, Εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ, 23.11.2018. Βλ., επίσης, Χ. Ανθόπουλου, Mission impossible η αναθεώρηση του Συντάγματος, Εφημερίδα ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ 5.4.2018: «*Ωστόσο, η πρώτη Βουλή προτείνει απλώς άρθρα προς αναθεώρηση, ενώ η δεύτερη, που είναι η κατά κυριολεξία αναθεωρητική Βουλή, μπορεί να αποφασίσει αδέσμευτα το περιεχόμενο των νέων συνταγματικών ρυθμίσεων. Αυτό λέει καλώς ή κακώς το άρθρο 110 (πρβλ. και το άρθρο 195 του βελγικού Συντάγματος), έστω και αν το ΑΕΔ έχει άλλη γνώμη (απόφ. 11/2003).*».

Στο σημείο αυτό, αξίζει να τονισθεί ότι η επίκληση του Συντάγματος του Βελγίου του 1831 προς υποστήριξη της παραδοσιακής αντίληψης (βλ. και Χ. Ανθόπουλου, Οι δυσκολίες της συνταγματικής αναθεώρησης, Εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ 18.10.2018) δεν είναι ιδιαίτερα πειστική. Συναφώς, το άρθρο 195 του βελγικού Συντάγματος ερμηνεύεται μεν υπό την έννοια ότι η πρόταση αναθεώρησης δεν δεσμεύει την κατεύθυνση της αναθεώρησης. Πλην όμως, η αναθεωρητική διαδικασία κατά το βελγικό Σύνταγμα διαφέρει ουσιωδώς από τα οριζόμενα στο ελληνικό Σύνταγμα, καθώς προβλέπεται σύμπραξη της Βουλής των αντιπροσώπων, της Γερουσίας και του Βασιλιά για την πρόταση αναθεώρησης, διάλυση των δύο πρώτων σωμάτων μετά τη δημοσίευση της πρότασης αναθεώρησης, καθώς και εκ νέου σύμπραξη των εν λόγω σωμάτων και του Βασιλιά, με πρόβλεψη απόφασης περί αναθεώρησης επί τη βάση ιδιαίτερα αυστηρών πλειοψηφιών (2/3) τόσο για την απαρτία όσο και για τη λήψη απόφασης ενώπιον των δύο παραπάνω σωμάτων (βλ. D. Batselée, T. Mortier, M. Scarcez, Initiation au droit constitutionnel, 2^η έκδοση, Collection Initiation, Bruxelles, Larcier et Bruylant, 2014, σ. 35 επ.).

³¹ Πρβλ. Γ. Κασιμάτη, Η αναθεώρηση του Συντάγματος. Σκέψεις και παρατηρήσεις, ό.π., σ. 1000, όπου γίνεται λόγος για την περίπτωση μεταβολής της αναθεωρητικής πολιτικής «που υπερβαίνει τα όρια του πολιτικού ήθους και της πολιτικής αξιοπιστίας -που αποτελούν και όρια κατάχρησης εξουσίας».

³² Βλ. Α. Μανιτάκη, Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, τ. 1, 1^η έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 319.

Συντάγματος. Όπως έχει ήδη τονισθεί, η σύνθεση της Αναθεωρητικής Βουλής δεν αποτυπώνει το περιεχόμενο κάποιας ιδιαίτερης λαϊκής εντολής ως προς την αναθεώρηση, αφού οι εκλογείς δεν ψηφίζουν στην πραγματικότητα με βασικό κριτήριο το αναθεωρητικό εγχείρημα, αλλά λαμβάνουν υπόψη το συνολικό πολιτικό πρόγραμμα των κομμάτων και των υποψηφίων³³. Κατά τούτο, δεν μπορεί να γίνει δεκτό ούτε ότι η υπερψήφιση ενός κόμματος από τους εκλογείς σημαίνει πως αυτοί περιβάλλουν με την ίδια εμπιστοσύνη όλους τους επιμέρους πολιτικούς σκοπούς που αυτό επιδιώκει ούτε ότι η παρεμβολή των εκλογών ισοδυναμεί με «οιονεί συνταγματικό δημοψήφισμα»³⁴. Εξάλλου, κατά την έννοια των παραγράφων 2 και 3 του άρθρου 110 του Συντάγματος, μία μόνο πρόταση αναθεώρησης τίθεται στην κρίση των εκλογέων· αυτή που αποφάσισε η προτείνουσα Βουλή³⁵. Επομένως, ακόμη κι αν ήθελε θεωρηθεί ότι η παρεμβολή των εκλογών ισοδυναμεί με «οιονεί συνταγματικό δημοψήφισμα», το τελευταίο θα μπορούσε το πολύ να οδηγήσει μόνον στην αποδοχή ή στην απόρριψη της εν λόγω πρότασης, όχι όμως και σε τροποποίησή της μέσω της υπερψήφισης του συνολικού προγράμματος ενός πολιτικού κόμματος. Σε τελική ανάλυση, η όποια επίκληση ως μόνης κρίσιμης, αναφορικά με την κατεύθυνση της αναθεώρησης, της -ούτως ή άλλως δυσδιάκριτης ως προς το περιεχόμενό

³³ Βλ. Ξ. Κοντιάδη, Η αρχή της συναίνεσης ως θεμέλιο της αναθεωρητικής λειτουργίας, ό.π., σ. 42. Ως προς τον περιορισμένο ρόλο της άμεσης παρέμβασης του λαού στη διαδικασία της αναθεώρησης, βλ. Π. Παραρά, Οι περιορισμένες εξουσίες της αναθεωρητικής Βουλής, ό.π., σ. 321 επ. · Κ. Μπακογιάννη, Η αναθεώρηση του Συντάγματος: αποτέλεσμα σταθερού προσανατολισμού δύο διαδοχικών βουλών; Με αφορμή την κατάθεση μιας νέας ερμηνείας, ό.π., σ. 13 επ..

³⁴ Ως προς τα επιχειρήματα αυτά, βλ. Α. Μάνεση, Η αναθεώρησης του Συντάγματος, ό.π., σ. 150-151. Ως προς τον τονισμό της σημασίας της συμμετοχής του εκλογικού σώματος στην αναθεωρητική λειτουργία, βλ. και Γ. Κασιμάτη, Η αναθεώρηση του Συντάγματος. Σκέψεις και παρατηρήσεις, ό.π., σ. 1000, όπου τονίζονται «οι αρχές της λαϊκής κυριαρχίας και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας που επιβάλλουν προς το αντιπροσωπευτικό σώμα πάντοτε λευκή (ελεύθερη) εντολή -κατά μείζονα λόγο προς το αναθεωρητικό σώμα», και Φ. Σπυρόπουλου, Συνταγματικό δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2^η έκδοση, 2018, σ. 95, όπου επισημαίνεται ότι «η λαϊκή ψήφος νομιμοποιεί εκ των προτέρων την πλειοψηφία, την οποία εμπιστεύεται, για να προβεί στην αναθεώρηση του Συντάγματος».

³⁵ Βλ., ως προς την ανυπαρξία πρότασης της μειοψηφίας, Π. Παραρά, Οι περιορισμένες εξουσίες της αναθεωρητικής Βουλής, ό.π., σ. 322. Συναφώς, δεν μπορεί να θεωρηθεί κρίσιμο εάν τα υποψηφια κόμματα έχουν εκθέσει στον λαό με σαφήνεια την αναθεωρητική τους πρόταση (ως προς το αντίθετο επιχείρημα, βλ. Ν. Κ. Αλιβιζάτου, Ο αβέβαιος εκσυγχρονισμός και η θολή συνταγματική αναθεώρηση, ό.π., σ. 198).

της και, πάντως, όχι επιτακτικής- εντολής του εκλογικού σώματος που παρεμβάλλεται μεταξύ των δύο Βουλών, κατ'ουσίαν αναπαράγει την προαναφερθείσα ανορθολογική αντίληψη της αναθεωρητικής διαδικασίας ως πολιτικού στοιχήματος που διενεργείται εκτός πυκνής κανονιστικής πλαισίωσης και αποτελεσματικού δικαστικού ελέγχου. Αντιθέτως, η πρακτική εναρμόνιση των αρχών της λαϊκής κυριαρχίας και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με τη διαχρονική συναίνεση που απαιτεί το άρθρο 110, παρ. 2 και 3, του Συντάγματος, τόσο ως προς την ανάγκη όσο και ως προς την κατεύθυνση της αναθεώρησης, επιβάλλουν να θεωρηθούν εξίσου κρίσιμες, δηλαδή ισότιμες, η νομιμοποίηση των απόφασης της προτείνουσας Βουλής από την ελεύθερη εντολή που προήλθε από τις εκλογές που προηγήθηκαν της ανάδειξής της³⁶ και η νομιμοποίηση της απόφασης της Αναθεωρητικής Βουλής από την ελεύθερη εντολή που προήλθε από τις εκλογές που προηγήθηκαν της δικής της ανάδειξης.

8. Για παρόμοιους λόγους, δεν θα μπορούσε να γίνει δεκτό ούτε το επιχείρημα ότι η δεσμευτικότητα των ουσιαστικών κατευθύνσεων της προτείνουσας Βουλής εξαρτάται από την επιτευχθείσα πλειοψηφία, υπό την έννοια ότι η δεσμευτικότητα αυτή υφίσταται εάν η απόφαση της προτείνουσας Βουλής έχει ληφθεί με 180 ψήφους και δεν υφίσταται εάν έχει ληφθεί με 151 ψήφους. Το εν λόγω επιχείρημα αποτελεί μια προσπάθεια αντίδρασης -με αμιγώς πολιτικούς όρους- στη διάψευση της παραδοσιακής αντίληψης, οι αδυναμίες της οποίας έχει θεωρηθεί ότι αναδεικνύονται, στην πράξη, εντονότερα σε περίπτωση που με 151 ψήφους η Αναθεωρητική Βουλή θα απέκλινε από ουσιαστικές κατευθύνσεις που η προτείνουσα Βουλή θα είχε καθορίσει με 180

³⁶ Συναφώς, και στην περίπτωση αυτή, ενόψει της δυσδιάκριτης ως προς το περιεχόμενό της και, πάντως, όχι επιτακτικής εντολής, δεν μπορεί να θεωρηθεί κρίσιμο εάν τα υπονήφια κόμματα έχουν εκθέσει στον λαό με σαφήνεια την πρόθεσή τους να ενεργοποιήσουν την αναθεωρητική διαδικασία (ως προς το αντίθετο επιχείρημα, βλ. Γ. Δελλή, Οι συνταγματικές αλλαγές και η επόμενη Βουλή, ό.π.).

ψήφους³⁷. Πλην όμως, το παραπάνω επιχείρημα δεν βρίσκει έρεισμα ούτε στο γράμμα ούτε στο πνεύμα του Συντάγματος. Εξάλλου, όπως έχει ήδη αναλυτικώς καταδειχθεί, είναι αδιάφορο σε ποια από τις δύο Βουλές θα συγκεντρωθεί η πλειοψηφία των τριών πέμπτων του αριθμού των βουλευτών, απουσιάζουν δε ρυθμίσεις που θα μπορούσαν να προσδώσουν, από κανονιστική άποψη, κάποια ιδιαίτερη βαρύτητα στην πλειοψηφία αυτή³⁸. Άλλωστε, δύσκολα είναι πειστικές διασταλτικές ερμηνείες ως προς το πεδίο εφαρμογής τεχνικών συνταγματικών διατάξεων που αφορούν κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες. Επιπλέον, το παραπάνω επιχείρημα, το οποίο υπονοεί ότι οι διαφορετικές πλειοψηφίες απηχούν διαφορετικού εύρους νομιμοποίηση της απόφασης της Βουλής, κατά βάθος επαναφέρει το ανορθολογικό στοιχείο του πολιτικού στοιχήματος ανεβάζοντας απλώς το ύψος του αρχικού πονταρίσματος. Διότι, εάν γίνει δεκτό ότι οι ουσιαστικές κατευθύνσεις της προτείνουσας Βουλής είναι δεσμευτικές μόνον σε περίπτωση που η απόφασή της ληφθεί με πλειοψηφία των τριών πέμπτων των βουλευτών, πολύ δύσκολα θα μπορούσε να μη γίνει δεκτό ότι η Αναθεωρητική Βουλή θα μπορεί να εκφύγει της εν λόγω δέσμευσης εάν λάβει απόφαση με πλειοψηφία μεγαλύτερη των τριών πέμπτων των βουλευτών. Τέλος, σε κάθε περίπτωση, κατά την απόφαση ΑΕΔ 11/2003, η πλειοψηφία με την οποία ελήφθη η απόφαση της προτείνουσας Βουλής δεν επηρεάζει τη δυνατότητα δέσμευσης της Αναθεωρητικής Βουλής μέσω κατάλληλου λεκτικού περιορισμού.

9. Ενόψει λοιπόν και της απόφασης αυτής του ΑΕΔ, η οποία αποτυπώνει το πνεύμα των παραγράφων 2 και 3 του άρθρου 110 του

---

³⁷ Βλ. και Ξ. Κοντιάδη, Η αρχή της συναίνεσης ως θεμέλιο της αναθεωρητικής λειτουργίας, ό.π., σ. 41-42.

³⁸ Βλ. Κ. Μπακογιάννη, Η αναθεώρηση του Συντάγματος: αποτέλεσμα σταθερού προσανατολισμού δύο διαδοχικών βουλών; Με αφορμή την κατάθεση μιας νέας ερμηνείας, ό.π., σ. 10-13. Βλ. και Ξ. Κοντιάδη, Η αρχή της συναίνεσης ως θεμέλιο της αναθεωρητικής λειτουργίας, ό.π., σ. 42.

Συντάγματος, πρέπει να γίνει δεκτό ότι είναι δυνατόν η προτείνουσα Βουλή να μην περιορίζεται μόνο σε αριθμητική αναφορά των προς αναθεώρηση συνταγματικών διατάξεων, αλλά να προσδιορίζει, αν όχι την τελική διατύπωση της νέας ρύθμισής τους, τουλάχιστον τις ουσιαστικές κατευθύνσεις του περιεχομένου της. Ο δε προσδιορισμός αυτός, προκειμένου να είναι δεσμευτικός για την επόμενη Αναθεωρητική Βουλή, πρέπει να περιληφθεί, κατά τρόπο ρητό και σαφή, όχι μόνον στο λεκτικό των αρχικών προτάσεων για την αναθεώρηση του Συντάγματος (άρθρο 119, παρ. 1 και 2, του Κανονισμού της Βουλής) και της μεταγενέστερης εισήγησης της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος που θα προτείνει την αναθεώρηση του τελευταίου προς την Ολομέλεια της Βουλής (άρθρο 119, παρ. 4 και 5, του Κανονισμού της Βουλής), αλλά και στο λεκτικό της τελικής απόφασης της Βουλής αυτής μετά τη διενέργεια των δύο ονομαστικών ψηφοφοριών που προβλέπονται από την παράγραφο 2 του άρθρου 110 του Συντάγματος και το άρθρο 119, παρ. 6, του Κανονισμού της Βουλής. Προς τούτο δε, σκόπιμο επίσης θα ήταν ο ίδιος προσδιορισμός να μνημονεύεται και κατά τη διαδικασία των εν λόγω ψηφοφοριών (άρθρο 119, παρ. 6 και 7, του Κανονισμού της Βουλής).

10. Αν τηρηθούν οι παραπάνω διαδικαστικές προϋποθέσεις, η Αναθεωρητική Βουλή θα δεσμεύεται από τις ουσιαστικές κατευθύνσεις της προηγούμενης προτείνουσας Βουλής, υπό την έννοια ότι, η Αναθεωρητική Βουλή, εάν αποφασίσει να προβεί στην αναθεώρηση των προτεινόμενων διατάξεων³⁹, δεν θα μπορεί να αποκλίνει από τις

---

³⁹ Η Αναθεωρητική Βουλή δεν έχει υποχρέωση να αναθεωρήσει τις προτεινόμενες διατάξεις (βλ. ΣτΕ Ολ. 2512/2016, σκέψη 9. Βλ. και Α. Παντελή, Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου. Βασικές έννοιες. Ελληνική Συνταγματική Ιστορία. Οργάνωση του Κράτους. Δικαιώματα του Ανθρώπου, ό.π., αρ. 410.). Συναφώς, ας σημειωθεί ότι δεν είναι πειστικό το επιχείρημα ότι, αφού μπορεί να απορρίψει τις προτάσεις αναθεώρησης, η Αναθεωρητική Βουλή μπορεί *a fortiori* να αλλάξει την κατεύθυνσή τους, λαμβάνοντας υπόψη το αποτέλεσμα των εκλογών που παρεμβάλλονται (ως προς το επιχείρημα αυτό, βλ. Α. Μανιτάκη, Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., σ. 318). Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι η επίκληση αυτού του αποτελέσματος δεν είναι διόλου ασφαλής (βλ. παραπάνω, αρ. 7), είναι προφανές

παραπάνω κατευθύνσεις. Σε περίπτωση που, για τον οποιοδήποτε λόγο, η Αναθεωρητική Βουλή δεν σεβαστεί τις εν λόγω κατευθύνσεις, η τελική απόφασή της για την αναθεώρηση των σχετικών διατάξεων θα παραβιάσει το άρθρο 110 του Συντάγματος, όπως αυτό ερμηνεύτηκε, κατά τα προαναφερθέντα, με την απόφαση 11/2003 του ΑΕΔ. Η παραβίαση αυτή θα μπορεί να ελεγχθεί και δικαστικώς. Άλλωστε, ως προς το επίμαχο διαδικαστικό ζήτημα, δεν αμφισβητείται πλέον η δυνατότητα δικαστικού ελέγχου διενεργηθείσας συνταγματικής αναθεώρησης ούτε από εκείνους που είχαν εκφράσει επιφυλάξεις ως προς τη γενική δυνατότητα ενός τέτοιου ελέγχου⁴⁰.

ότι, για παράδειγμα, η απόρριψη μιας πρότασης τροποποίησης συγκεκριμένων αρμοδιοτήτων μιας ανεξάρτητης αρχής που κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα και η απόφαση κατάργησης αυτής της αρχής δεν βρίσκονται σε σχέση μείζονος (η άρνηση τροποποίησης των αρμοδιοτήτων της αρχής) προς έλασσον (η κατάργηση της αρχής).

⁴⁰ Βλ. Κ. Χρυσόγονου, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., σ. 111· Ξ. Κοντιάδη, «Άρθρο 110», ό.π., σ. 1776, αρ. 41.